

**Nazim M. M.ovsün
Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun
“Qarabağ tarixi” şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, t.e.d.**

Şuşanın yaranma tarixi və etimologiyası barədə müxtəlif müləhizələr var. Elmi ədəbiyyatda Şuşanın ərazisinin 1750-ci illərin əvvəllərində Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşir tərəfində qoyulması göstərilsə də, son tədqiqatlar Şuşanın qədim yaşayış məntəqəsi olduğunu sübut edir. Pənahəli xan isə çox mühüm hərbi strateji mövqədə yerləşən həmin yaşayış məntəqəsinin ətrafına müdafiə divarı çəkdirmiş və oranı abadlaşdırmışdır.

olduğunu sübut edir. Şuşadakı abidələrimizin çoxu isə müxtəlif dövrlərdə torpaqlarımıza basqın etmiş yağılar tərəfindən dağıdılmış və xarabaliqlara çevrilmişdir.

Şuşanın iqlim şəraiti əlverişli olduğu üçün burada ibtidai insanların məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Burada yaşayan ibtidai insan ən çox mağaralarda, bəzəi hallarda isə açıq havada məskən salıb yaşmışdır. Şuşadakı hər şey – alet və silah düzəltmək üçün keyfiyyətli daş materiallarının bolluğu, daldalanmaq üçün dərin dərələr, təbii mağaralar, yaxşı iqlim şəraiti, zəngin yem və su ehtiyatı, qalın məşəliklər və sair ibtidai insanların diqqətini cəlb etmiş və onların burada yaşamasına səbəb olmuşdur.

Uzaq keçmişimizdən xəbər verən Şuşanın hər bir daşı qiymətli bir kitabdır. Şuşadan baxanda vüqarlı görünən «Dotələb təpəsi» öz görünüşünü bu gün də qoruyub saxlamışdır. Bu təpə zəmanəmizə qədər qəhrəmanlıqla dolu bir «dastan» gətirib çıxarmışdır. Ağsaqqalların dediklərinə görə lap qədimdən Şuşa torpağına qədəm qoyan hər bir pəhləvan «Dotələb təpəsi»nə qalxar və buradan nərə çökərək özünə qənim istormış. Həmin meydan pəhləvanların yarış meydanına çevrilmişdir. O dövrdən belə bir qanun qoyulmuşdu ki, qalib gələn pəhləvana qiymətli bəxşışlar verib şəhərə buraxılmışlar, məğlub olanları isə yarış meydanından geri qaytarılmışlar. Bu dastan ulu babalarımızın igitliyindən, mardliyindən, qorxmazlıqından xəbər verir.

Tariximizin mürəkkəb və keşməkeşli inkişaf dövründə Şuşa xalqı özünməxsus yüksək maddi və mənəvi mədə-

yımız kimi, Şuşadakı təbii mağaralar, iqlim şəraiti, məşəliklər və heyvanlar aləmi ərazidə qədimdən yaşayışın mövcudluğunu şərtləndirən amillər idi.

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının əməkdaşları, hörmətli alimimiz M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında 1971-ci ildən başlayaraq Şuşa ərazisindəki mağaralarda elmi tədqiqat işlərinə başladılar. Mağaralarda iş aparmaq həm çətin, həm də təhlükəli idi. Çünkü ulu babalarımızın yaşayış məskəni olmuş mağaralarımız yüz illə boyu insan ayağı dəyməyən daşlı-kəsəkli bir səhraya çevrilmişdi. Uzun müddət Şuşa mağarasının sırrı insanlardan gizli qalmışdır. Bəziləri mağaranın ucsuz-bucaqsız olması, digərləri isə buranın müqəddəs yer olduğunu söyləyirdilər. Mil-Qarabağ ekspedisiyası 1971-ci ilin iyulunda Cıdır düzündəki Zarılı (Daşaltı) çayının dərəsindən isə başlamışdır. Həmin mağara («Şuşa mağarası») dəniz səviyyəsindən 1400 metr yüksəklikdə yerləşirdi. «Şuşa mağarası»nın girəcəyində çoxlu daş yığılmışdı. Bu da onu deməyə imkan verir ki, qədim insanlar qonşu tayfaların hücumlarından müdafiə olunmaq üçün mağaraya girir və həmin daşlarla özlərini müdafiə edirmişlər. Maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, mağaranın kənarında içməli su da olmuşdur. Şuşa mağarasının uzunluğu 120 metr, eni 20 metr idi. Mağaranın başlangıcında qədim və orta əsrlərə aid qalın daş istek-kamlar, qala və bina divarlarının qalıqları var idi.

Şuşada aparılan arxeoloji qazıntı tədqiqat işləri neticəsində mağaranın içəri-sində 2 metr dərinlikdən Paleolit (qədim

şa mağarasında yuxarı paleolitə aid çaxmaq daşından biçaqvari lövhələr və habelə kəsicilər tapılmışdır.

Dağlıq Qarabağ ərazisində mis ya taqları olduğu üçün ulu əcdadlarımızın hazırladığı alətlərin çoxu misdən idi. Burada metal məməlatlar – biçaqlar, bizlər, iynələr, ox ucluqları tapılmışdır. Bu alətlər döymə üsulu ilə hazırlanmışdır. Şuşa mağarasında azacıq cilanmış, naxışlarla bəzədilmiş kobud və saxsı qablara da təsadüf edilirdi. Qabların rəngli boyalarla naxışlanması Azərbaycanda eneolit dövrünün başlığını sübut edirdi. Eyni zamanda qablara naxış vurma Azərbaycanın Yaxın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olmasına da göstərirdi. Şuşada tapılmış mikrolit alətlərdən biçaqlara, bizlər Qobustanda da rast gəlmək mümkün idi. Həmin alətlər daş dövrünün firuz mərhələsinə aiddir.

Şuşa mağarasında eramızdan əvvəl III-II minilliliklərə aid əşyalar tapılmışdır ki, bu əşyalar misə qalay, arsen qatmaqla yaranmışdır. Qədim və Orta tunc dövrünə aid olan əmək alətləri, silah və bəzək əşyaları eynilə I Kültəpədə, Baba-dərvişdəki əşyalarla oxşayır. Şuşa mağarasındaki əşyalar üzərində gözəl əl işləri var idi ki, həmin şəkilləri «addimlaşan möhürlər» və ya «oyulmuş qifil yələri» adlandırırdılar. Bütün bunlar isə qədim Şuşa sakinlərindən şüurun inkişafını, incəsənətin və mədəniyyətin tərəqqisini göstərən amillər idi. Ağdamın Üzərliktəpə adlanan ərazisindəki əşyalar üzərindəki şəkillərə Şuşa mağarasındaki əşyalar arasında tamamilə bir uyğunluq vardır. Eyni zamanda Şuşa mağarasında ki əşyalar bütün Quruçay və Kondələnçay arasındaki ərazilərdə də rast gəlinmişdir. Ərazide eramızdan əvvəl minilliyyət əid əşyalar tapılmışdır ki, bu əşyalar dəmir dövrünə aid idi.

Bələliklə, aparılan tədqiqatlar neticəsində məlum olur ki, gözəl Qarabağımızın cənnət yaylığı, Oğuz-Türk diyarımız olan barlı-bərəkətli, min bir nemətli Şuşamız dünyada ilk insanların yaşadığı ərazilərdən biri olmuşdur. Dağlıq Qarabağımızın hər bir qarış torpağında, daşında ulu babalarımızın nəfəsi duyular. Məsələn, Xocalı arxeoloji abidələri (e.ə. 13-7-ci əsrlərə aid), Tağlar mağarasındaki əmək alətlərinin zəngin tarixi (100 min il bundan əvvələ aid), Xankəndindəki kurganlar (e.ə. 5-3-cü minilliliklərə aid), Hadrutdakı memarlıq abidələri və başqa maddi mədəniyyət nümunələri nəinki Dağlıq Qarabağda ibtidai insanların yaranmasını göstərir, hətta bu ərazidə yaranan ən qədim insanların uzun müddət məskən salaraq formalşamasını, xalqımızın lap qədimdən mədəni, bilikli, bacarıqlı bir xalq olduğunu sübut edir.

Azərbaycanın İravan xanlığında özlərinə dövlət yaradan ermənilər bu gün tariximizi saxtalaşdırmağa çalışırlar. Hətta onlar tarixi abidələrimizi özümüz küləkdirmək üçün bütün yollardan (cina-yət işlətməkdən belə) istifadə edirlər. Belə müəlliflərdən biri Ş.Mkrťciyanandır. Onun 1986-ci ildə İrəvanda çap edilmiş «Dağlıq Qarabağın tarixi memarlıq abidələri» adlı əsəri heç bir elmi əsası olmayan, boş bir cəfəngiyatdır. Ermənilərin «alimi» hesab edilən Ş.Mkrťciyan Qarabağdakı bütün abidələrin ermənilərə aid olmasına öz kitabında geniş şərh etmişdir. Ş.Mkrťciyan erməni xalqının tarixinin başlangıcını aşel dövrünə aid edir (350-550 min il bundan əvvələ). Əvvəla, Ş.Mkrťciyan bir həqiqəti bilməlidir ki, 550 min il bundan əvvəl, aşel dövründə müasir insanların heç bir yerde əcdadı yaşamayıb. Eyni zamanda həmin dövrdə ptikantrop, sinantrop tipli ibtidai insanlar yaşamışdır. Bütün bunnarla yanaşı, «hörmətli uzaqgörən alim» bir həqiqəti də yaddan çıxarıb ki, 350-550 min il bundan əvvəl yer kürəsində heç bir millət və xalq olmayıb.

(Davamı var)

niyyət yaradaraq, Azərbaycan mədəniyyət xəzinəsinə qiymətli töhfə vermişdir. Zəngin tarixi hadisələrlə dolu olan «Cıdır düzü» xalqımızın istirahət mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də ziyanətgahımız hesab edilir. Çünkü xalqımızın sevimli şairi Molla Pənah Vaqifin, görkəmli alimimiz Mir Mövsün Nəvvabın ruhları burada uyuyur. Eyni zamanda «Cıdır düzü» ətrafında tariximizin qədim yadigarları – «Ağzı yasti kaha», «Xəzinə qayası», «Üç mix» yerləşmişdir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda və onun ən möhtəşəm abidələrindən olan Şuşada aparılan arxeoloji tədqiqat işləri neticəsində ərazidə qədim insanın meydana gəlməsi və formalşamasını sübut edən zəngin elmi məlumatlar və maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. 1950-ci ilədək Azərbaycan ərazisində qədim insan düşərgələrinin olması faktları yox idi. Lakin XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri Respublikamızın ərazisinin qədim insanın yaranma və formalşaması ərazilərindən biri olması elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir. Yuxarıda qeyd etdi-

daş) dövrünə aid 2 ədəd kobud çapacaq aşkar edilmişdir. Həmin alətlərden biri Şuşa muzeyinə verilmiş, ikincisi isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının «Daş əsri» şöbəsində saxlanılır. Bundan əlavə, Şuşa mağarasındaki qazıntı işləri neticəsində burada bizim era-dan əvvəl 5-4-cü minilliliklərə aid torpaq və gil qarışığından hazırlanmış qab məməlatları, enolit, tunc və dəmir dövrlərinə aid saxsı məməlat qırıqları, mezolitə aid mikrolit biçaqlar aşkar edilmişdir. Mağarada tapılmış əmək alətlərinin, zəngin tarixə malik olduğu sübut edilmişdir. Şuşa mağarasında tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları Azix mağarasının və Quruçay dərəsində yaranan daha qədim mədəniyyətin davamı idi. Burada tapılmış alətlərlə Azix mağarasındaki kobud daş alətlər arasında bir uyğunluq, oxşarlıq vardır. 240 kvadrat metrik Şuşa mağarasında müasir insanların əcdadları uzun illər boyu ömür sürmüslər. Paleolitik erkən və orta dövrlərində Azərbaycan ərazisində insanlar kollektiv əməyə əsaslanmış və kiçik qruplar şəklində yaşamışlar. Onların əsas məşguliyəti yiğiciliq və ovçuluq olmuşdur. Şu-